

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Віктор Терлецький

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ У ПОШАНУВАННІ ТА ДОСЛІДЖЕННЯХ НАЩАДКІВ

«Він був одним з тих небагатьох людей, які з першої ж зустрічі з ними викликають миле почуття задоволення: якраз цю людину ти давно чекав, саме для неї у тебе є якісь особливі думки!», - писав Максим Горький у спогадах «М.М.Коцюбинський» [1]. З ним його поєднувала велика і міцна, плідна дружба. А в іншому місці зазначив: «Рідкісної душевної краси і благородства був Михайло Коцюбинський. Чарівна людина і справжній поет. Читаймо його прекрасні твори. У нього є чого навчитися».

Кому, як в першу чергу, не членам родини письменника, було усвідомити його велич і впродовж усього життя пронести пошанування, досліджувати літературну спадщину, намагатися відтворити найменші деталі життєвого шляху, спілкування Михайла Михайловича, зокрема, з людьми Чернігівщини чи то уваги до них.

Назвемо, перш за все, Ірину Михайлівну Коцюбинську /1899, Чернігів-1977, там же/. З-під пера молодшої дочки письменника вийшла ціла низка літературознавчих праць, серед них - «Спогади і розповіді про М.Коцюбинського» /1965/, «Михаил Коцюбинский» /1969/, «Т.Г.Шевченко в родині М.Коцюбинського» / «Вітчизна»-1961-№5/. Майже до останніх років життя вона намагалася зібрати якомога більше матеріалів, даних про батька, його стосунки з людьми Сіверянщини чи то тих, які більшою чи меншою мірою були причетні до справ Михайла Коцюбинського. Це засвідчують, зокрема, її п'ять листів 1970-1972 років до автора цієї статті.

23 січня 1970-го вона писала: «Шановний Віктор Володимирович! Мені стало відомо, що Ви, аматор краєзнавчої справи, розшукуєте цікаві матеріали не тільки про наш Поліський край, а й про наших знаменитих людей - письменників, мислителів /Шевченка, Марка Вовчка, М.Коцюбинського/.

Я збираюся написати для видавництва «Молодь», редакція «Життя славетних», більш об'ємну книгу про батька, ніж вийшла в тому році під заголовком «Михаил Коцюбинский». Тому намагаюсь зібрати ще додаткові матеріали про нього та його оточення. Якщо у Вас є дещо новеньке для мене, дуже просила б поділитися».[2]

А далі Ірина Михайлівна підштовхувала мене до конкретних справ – пошуків. Певно, сподівалася, що мені вдалося дещо відшукати про осіб, які її цікавили: «Чи не маєте у себе згадок про знайомство М.Коцюбинського з Котькаловим Олександром Андрійовичем (машиніст на паротязі в Конотопі?)».

На жаль, я нічого не знаю про нього й досі. Двома місяцями згодом, а точніше

31 березня 1970 р., за дорученням Ірини Михайлівни мені написав Ю.Р.Коцюбинський. Я працював тоді завучем в школі №3 м.Шостки. І вирішив створити при ній літературний музей /бодай в одній маленькій кімнатці!/, висвітливши діяльність тих письменників, які життям або творчістю були пов'язані з нашим краєм. До цього спонукало й те, що за два останні роки на сторінках місцевої газети я надрукував статті майже про п'ятдесят літераторів під рубрикою «Літературная енциклопедия Шосткинщины» /тоді газета на батьківщині засновника першого українського фонетичного правопису – «кулішівки», автора «Чорної ради», «Записок о Южной Руси» виходила російською мовою/.

Юлій Романович повідомив про значний /«близько трьох тисяч одиниць»/, вельми цікавий і «ще ніким не опрацьований з літературознавців» архів дружини нашого земляка Пантелеймона Куліша Ганни Барвінок, який зберігається в літературно-меморіальному музеї М.М.Коцюбинського. Сповістив, що деякі матеріали про Ганну Барвінок є у фондах Чернігівського історичного музею. Радив приїхати до Чернігова і попрацювати там.

2 грудня того ж року на моє прохання для літературно-краєзнавчого музею школи Ірина Михайлівна надіслала світлини Миколи Чернявського та Михайла Коцюбинського. Розповіла про деякі інші групові фото, книжки з автографами цих письменників, листи Чернявського до Коцюбинського. Обіцяла сприяти у виготовленні для школи фотокопій.

Чи могли ми /учні-актив музею та я/ не поїхати до музею письменника?! І хоча І.М.Коцюбинська 27 жовтня 1971 року повідомила, що «в музеї М.Коцюбинського для огляду зараз відкритий лише меморіальний будинок, а літературна експозиція перебудовується, тому її оглянути не зможете» /яка шляхетна завбачливість, людяність!/, ми все ж вирушили до Чернігова.

В охайному, чаруючому зір і душу будинку, в кімнаті, де витав дух письменника /здається, то був колишній кабінет Михайла Михайловича/, запитав про Ірину Михайлівну.

- Вона не може вийти /Певно, нездужала/.

- А хто ви і звідки?

Коли доповіли їй, то хвилин через сім-десять, не більше, вона вийшла із сусідньої кімнати. І не тільки привітала нас, але й дещо розповіла, відібравши «хліб» у екскурсоводів. А на останок подарувала мені свою книжку про батька із серії «Жизнь замечательных людей»/Молодая гвардия.-М.,1969/на ній залишила автограф «І.Коцюбинська. 5/11-71 р. м.Чернігів».

Тепер ця книжка завжди на найпочеснішому місці в моїй бібліотеці серед книжок-подарунків багатьох письменників, науковців.

Листування з нею тривало. Ірина Михайлівна заохочувала мене до співпраці з літературно-меморіальним музеєм М.М.Коцюбинського. Надіслала велике «Оголошення», що на базі музею передбачено створити великий розділ, присвячений життю і творчості письменників, яких зростила чи приймала до себе Чернігівська земля. У тому оголошенні були названі імена майже 60 осіб. А в листі від 25 липня 1972 року директор літературно-меморіального музею М.Коцюбинського, яким вона була протягом багатьох років, особисто пояснила мету того збору матеріалів, експонатів: «Від тов. Рябенка Івана Петровича з Конотопа ми дізнались, що Ви великий ентузіаст в справі пропаганди творчості українських письменників. Тому ми звертаємось до Вас з великим проханням передати нашому музею ті матеріали, які стосуються письменників, вказаних в оголошенні. Бажано було б в оригіналах».

Так, з І.П.Рябенком я активно спілкувався. Цікаво: чи мав він якісь дані про отого О.А.Котьякалова, «машиніста на паротязі в Конотопі»? Чи вдалося що розшукати про нього чернігівцям?

Про письменників, пов'язаних життям, працею з Чернігівщиною, до того 1972 року я друкував статті в нашій сумській пресі. Про П.О.Куліша, К.Д.Ушинського, Марка Вовчка, О.В.Марковича, М.В.Гербея, Лазаря Барановича,

М.О.Максимовича, М.К.Чалого, Д.В.Марковича, М.Ф.Чернявського, М.В.Шугурова, Д.М.Прилюка, Ф.Г.Петруненка, кореспондента Лесі Українки, поета, розстріляного у сфабрикованій справі 7 червня 1938 року в Чернігові за вироком трійки Чернігівського обласного управління НКВС /реабілітованого 19 червня 1957 року/, менш відомих В.Баска, а особливо - Ф.Ладухіна, А.Калиновського, котрий емігрував за кордон. Уже не пам'ятаю, про кого саме надіслав відомості до музею.

30 серпня того 1972 року вже Юлій Романович Коцюбинський повідомляв: «Пробачте, що так забарився з відповіддю на вашу листівку та за бандероль з подарунками музею... Перш за все дуже вдячні Вам за надіслані газети». Саме в них були мої розповіді про тих письменників, імена яких не називалися в «Оголошенні» музею. Тому Ю.Р.Коцюбинський пояснював: «Майте на увазі, що ми маємо створити на базі музею М.Коцюбинського літературний музей Чернігівщини. І для того, щоб пропагувати в такому музеї маловідомих земляків-чернігівців, нам необхідно, крім газетного матеріалу, мати хоча б фото того чи іншого письменника, його твори /краще рукописи/, речі тощо. Ми в оголошенні до друку подали багато ще прізвищ письменників і відомих, і маловідомих, але обласний комітет по пресі залишив лише цих».

Ото така була справа з «маловідомими», та й тими, які були «не до двору» в умовах советської дійсності, тоталітарного режиму.

Не бажали ідеологи соціалістичної системи навіть чути про репресованого Федора Петруненка, пропагувати творчість Анатолія Калиновського з Глухівського повіту, який активно працював на літературній ниві в еміграції здебільшого під псевдонімами «Анатоль Галан», «Іван Евентуальний», «Андрій Чешко». Не бажали навіть згадувати відправленого на Колиму як «ворога народу» поета В.Я.Баска. Це лише згодом, у 1991-ому, в пам'ять про нього Станіслав Реп'ях у співавторстві з П.Киселенком випустив у світ збірку його поезій «Смугляві дні».

З листів Ірини Михайлівни, Юлія Романовича як було не бачити, що вони намагаються зробити музей також центром вивчення історії літературного руху чернігівців, пропаганди їх творчості, розвою літературного життя. Саме про це мріяв свого часу М.М.Коцюбинський. Це читаємо в багатьох рядках згадуваних спогадів про письменника Максима Горького: «Треба б вести, - говорив Коцюбинський, - з року в рік «Літопис прояву людяного», - щороку видавати огляд всього, що створила за рік людина в галузі її піклування про щастя всіх людей...Для демократії такі книги мали б особливо велике значення».

«Людяність, краса, народ, Україна - це улюблені теми розмов Коцюбинського, вони завжди були з ними, як його серце, мозок і славні, ласкаві очі». «Бувало, бачиш: іде він тихо, трішки зігнувшись, оголивши сяючу голову. З тим вдумливим обличчям, як на портреті Жука, бачиш і догадуєшся: думає про свою Чернігівщину»[3].

Проте тут мушу наголосити, що в справі висвітлення життя і творчості письменників /навіть славетних/ часом мають місце факти, я б сказав, не тільки необізнаності, поверхового підходу, але й деякої бездуховності укладачів. Наведу, зокрема, такий приклад.

У енциклопедичному довіднику «Сумщина в іменах» /Суми-2003/, який обсягом понад 600 сторінок вийшов у світ накладом 10 000 примірників, немає статті про... М.М.Коцюбинського. І це при тому, що зв'язки письменника з нинішньою Сумщиною були вельми тісні, не поодинокі.

В лютому 1910 року він приїздив до Конотопа послухати судову справу-самосуд в с.Вихворостів над бідняками, які восени 1905 р. хотіли розподілити угіддя землевласників; цікавився життям села Попівки на Конотопщині, листувався із студентом Глухівського учительського інституту К.Зленком; отримував запрошення від І.Папіна до себе в Глухівський повіт...І це при тому, що ці факти висвітлювалися в сумській пресі [4].

...У першому ж листі до мене І.М.Коцюбинська поставила таке запитання:

«Цікаво, як ставився до творчості Марка Вовчка Михайло Коцюбинський?». Тоді по цій темі я не відгукнувся жодним словом. Та й кому було більше знати про це, як не Ірині Михайлівні?

Лише згодом, в своїй книжці «Кохані славетних» /Глухів-2006/ навів думки про Марка Вовчка ряду осіб.

«Куліш не розумів, скільки дав Маркевичці для розвитку й таланту її перший чоловік О.Маркович, а висловлює надію, що Тургенєв допоможе розвивати далі її талант, надію, яка не справдилася», - писала дочка відомого історика Лівобережжя О.М.Лазаревського та його дружини з містечка Воронежа Глухівського повіту Г.М.Шрамченко Катерина Лазаревська.

З цим судженням була співзвучна педагог, письменниця Софія Русова з Чернігівщини: «Звідтоді /виїзд за кордон. - **В.Т.**/ Марко Вовчок цілком відходить від українського руху, зовсім не цікавиться українською літературою, не визнає наших культурно-політичних змагань». А М.І.Петров у своїй праці «Очерки истории украинской литературы 19 ст.» / К.,1884/ наголосив: «Зі смертю його / О.В.Марковича. - **В.Т.**/ - вмерла для української літератури і Марко Вовчок, продовжуючи працювати на ниві загально-російської літератури» [5].

Хтозна, чи не такої, не висловленої друком думки, був також М.М.Коцюбинський, який упокоївся на Болдиних горах на Іллінському кладовищі Чернігова всього за 20 м від могили О.В.Марковича, що сталося майже 46 роками згодом.

Чому так цікавили Ірину Михайлівну зв'язки М.Коцюбинського з нинішньою Сумщиною? Чи тому, що це ж територія значною мірою колишньої Чернігівської губернії? Чи, можливо, добре відома їй літературно-творча база? Адже це саме за листом-наполяганням тонкого поета-лірика з м.Білопілля Олександра Олесь Максим Горький написав спогади «М.М.Коцюбинський». І письменник з Сумщини надрукував статтю Горького мовою оригіналу / «Вестник Европы»-1913-№7/, а також у перекладі українською / «Літературно-науковий вісник», 1913/. А син згаданого О.М.Лазаревського Гліб /за другою дружиною історика Г.М.Шрамченко/ надрукував спогади «Чернігів за часів Михайла Коцюбинського» /Українська література - 1943. - Кн. 3-4/. Нагадаю читачам, що Г.О.Лазаревський був уродженцем с.Підлипного поблизу родового гнізда Лазаревських – с.Гирявка /тепер – с.Шевченкове на Конотопщині/. Так ось, він також висловився з приводу питання, поставленого мені Іриною Михайлівною. У його спогадах читаємо: «Він /О.В.Маркович. - **В.Т.**/ уніс з собою до могили таємницю, чому...дружина, яка не мала раніше жодних літературних здібностей, яка, росіянка з походження, зовсім не знала української мови, так опанувала її, почавши писати, так органічно перейнялася нею, що слова її, першорядної української письменниці, як Марка Вовчка, залунали на весь світ, захоплюючи і Шевченка, і Тургенєва, і Куліша, і Добролюбова. І чому саме після розлуки з чоловіком талант її згаснув, а російські оповідання, писані пізніше, майже не являли собою жодної літературної цінності» [6].

Цікаво, чи знала Ірина Михайлівна вислів уродженця містечка Тростянець Охтирського повіту /тоді - Харківщина/ Миколи Хвильового /1893-1933/ в листі 1923 року до Миколи Зерова, який, прочитавши оповідання Миколи Григоровича в журналі «Червоний шлях» /1923-№2/ «Пудель», небезпідставно зауважив певну паралель його фабули з оповіданням М.Коцюбинського «В дорозі». Микола Хвильовий не лукавив: «Отже, про «Пуделя». Прочитавши Вашого листа, я дістав «В дорозі» і порівняв. Цей твір Коцюбинського, який я читав декілька років тому, безперечно вплинув на мене» [7].

Мала рацію І.М.Коцюбинська: шукати матеріали про батька, залучаючи до цієї роботи якнайширше коло дослідників – і науковців, і «аматорів краєзнавчої справи». Нерозвіданих питань залишається чимало і на сьогодні. Багато осіб з кола Коцюбинських ще належним чином не «засвітилися» в науковому обігу. А через дослідження їхнього життєвого шляху ми можемо відтворити деякі сторінки життя незабутнього Михайла Коцюбинського.

Зупинимо увагу хоча б на Василеві Трохимовичу Андрієвському, чернігівському громадському діячеві, який тривалий час був під наглядом поліції як «личность крайне сомнительной благонадежности». А вже в 1895-1896 рр. він засновував з іншими українські гуртки в Чернігові, був членом «Братства тарасівців», «Просвіти», заарештовувався за розповсюдження нелегальної літератури разом з В.У.Дейшою, яка невдовзі стала дружиною М.М.Коцюбинського. Знаємо про нього також, що спілкувався він з П.О.Кулішем. З його листа, що зберігається в музеї-заповіднику М.Коцюбинського в Чернігові, відомо про його пошуки спадщини небіжчика, уродженця смт Вороніж Глухівського повіту, приятеля Куліша П.О.Чуйкевича /1818 - бл. 1874/. [8] Чи не зумовлюється ця увага до останнього тим, що сучасник і близький знайомий Коцюбинського, можливо, мав причетність до нинішньої Сумщини?

Гадаю, що увага до нашого краю І.М.Коцюбинської пояснювалася ще й таким фактом – запрошенням Михайлом Михайловичем на початку 1901 року до праці як статистика Чернігівської губернської управи М.Ф.Чернявського, котрий, ставши сподвижником Коцюбинського, відряджався до містечка Воронежа, міста Глухова. Тут, на терені сучасної Сумщини, Микола Федорович написав чимало творів: у Воронежі – вірш «Ратай» /1902/, у Глухові, де жив «аж чотири довгих місяці», поезії «Став Скоропадського», «Філодендрон», «Мрія», «Скоро, скоро запакую...», які увійшли до циклу «По землях Сіверянських»; сатиричну поему «Принцеса Мрія». Згодом, уже в рідному краї - Херсоні /1920/ видав спогади про М.Коцюбинського «Червона лілея». У цьому творі Чернявський, певна річ, не міг не приділити увагу П.О.Кулішу, його батьківщині - Воронежу, де «робив /за його словами. - **В.Т.**/ статистичний опис цього містечка». До речі, згадав малу батьківщину Куліша й на самому початку іншої своєї праці - оповідання «Напередодні». А 1903 року в Києві за його участю вийшов альманах «Дубове листя» на згадку про автора «Чорної ради», «Записок о Южной Руси». Щоправда, Микола Чернявський в «Червоній лілеї» вказував на інше місце його видання: «... в Чернігові ми втрюх - Грінченко, Коцюбинський і я – склали й видали на кошти місцевої громади альманах на пошану пам'яті П.О.Куліша «Дубове листя» [9]. Пояснимо: Чернігів був тим містом, де планувалося видати альманах.

У міру своїх сил і знань я намагався відгукнутися на отой заклик Ірини Михайлівни - розшукати цікаві матеріали. На той час я знав, що приятелем Коцюбинського був художник, учень глухівчанина по Київській рисувальній школі М.І.Мурашка Михайло Іванович Жук /1883-1964/. Ще до листування з дочкою письменника якимось відвідав у Шостці Олександру Феофанівну, народжену Доброленську - дружину Петра Івановича Бугославського /1873-1941/, сина відомого на Чернігівщині священника Іоанна Кириловича Бугославського /1841-1925/. П.І.Бугославський закінчив Чернігівську духовну семінарію, потім – Московську духовну академію, ставши кандидатом богослов'я. Наприкінці 1900 року після п'ятирічного відрядження до Франції, Англії та Палестини викладав історію та географію в стінах Чернігівського жіночого епархіального училища, а також дидактику, історію і французьку мову в Чернігівській духовній семінарії, своїй Альма-матер. До речі, тут навчав майбутнього поета П.Г.Тичину.

П.І.Бугославський став автором численних видань як на світські теми / «Отечественная война в освещении русской художественной литературы», «Южный берег Крыма», «Борьба славян и немцев»/, так і з питань історії церкви та релігії /»Французское общество накануне отделения церкви от государства», «Антоний Стаховский, Архиепископ Черниговский и первые годы Черниговской семинарии», «Святитель Пифирим, епископ Тамбовский», «Образовательная поездка в Киев, по Днепру и в Козельщанский монастырь», «Исторические святыни земли русской: Костромской Ипатьевский монастырь». Згадаймо також його статтю «Душевная драма Филарета, архиепископа Черниговского» [10].

У Чернігові П.І.Бугославський працював до кінця 1920 року - часу свого переїзду на батьківщину - містечко Вороніж Глухівського повіту.

Пишу про нього більш-менш детально, бо, як на мене, можна говорити про ймовірні, якщо не контакти, то обізнаність осіб - М.М.Коцюбинський - П.І.Бугославський. І це, незважаючи на те, що в «Спогадах про Михайла Коцюбинського» /Вид. 2-е, К., 1989/ багатьох осіб прізвища П.І.Бугославського, священника Доброленського не згадуються.

Говорити, маючи на увазі в першу чергу матір дружини Коцюбинського Віри Дейші Юлію Степанівну, вихованку Смольного інституту шляхетних дівчат в Петербурзі, начальницю вищезгаданого єпархіального училища в Чернігові.

Тоді я не міг нічого сповістити із щойно викладеного Ірині Михайлівні.

Проте зараз, ознайомившись з багатьма номерами «Черниговских епархиальных известий», зародилася і набирає сенсу така думка. Можливо, хтось зацікавиться і знайде в архівах Чернігова матеріали, документи, які проллють світло на це питання.

Повсякчас «Черниговские епархиальные известия» подають Юлію Степанівну, вдову надвірного радника, під прізвищем Дейш /1871-1889 рр., за які я переглянув видання/. Із часопису за 1879 р. дізнаємося, що в списку книг для читання вихованкам єпархіального жіночого училища значиться праця К.Д.Ушинського «Людина як предмет виховання». Цей крок-рішення є результатом не лише усвідомлення великого значення фундаментального твору педагога, але й пам'яті, пошани з боку Ю.С.Дейш до К.Д.Ушинського інспектора класів її навчального закладу - альма-матер в 1858-1862 роках. І чи не тут певною мірою слід шукати коріння глибокої поваги до Ушинського вже з боку Михайла Коцюбинського?

Письменник, зокрема, відгукувався так: «Учительские библиотеки не выдерживают критики. Достаточно сказать, что в них отсутствуют такие авторы, как Пирогов, Ушинский, Стоюнин. По необъяснимым причинам, этим писателям, которым наша педагогическая литература обязана лучшим своим достоянием, предпочтены большею частью бездарные компиляции мало кому известных авторов» [11].

За часу керівництва училищем Ю.С.Дейш в ньому працювали: викладачем фізики та космографії М.І.Демков, з листопада 1885-го він вже викладав у Глухівському учительському інституті; геометрію читав Костянтин Пухтинський, який до цього закінчив учительський інститут в Глухові, а після М.І.Демкова викладав фізику, космографію. У 1885-ому тут викладала французьку мову «девица Вера Дейш» / «1 кл., 2 штатн., 3 и 4 кл.»/. Останнє було достеменно відоме І.М.Коцюбинській, яка в книжці про батька додала ще про викладання нею «арифметики та каліграфії».

А от свідчення Олександри Феофанівни Бугославської, до спогадів якої мушу повернутися, було, певно, для Ірини Михайлівни сенсацією. Дружина П.І.Бугославського розповідала мені про приятеля Коцюбинського художника Жука. /До речі, вихованець Краківської академії мистецтв М.І.Жук теж був викладачем Чернігівського єпархіального жіночого училища. Вів креслення, малювання, чистопис [12].

Олександра Феофанівна згадувала, що «Жук навчався у Празі/?/, був близьким приятелем Юрія Коцюбинського». У спогадах про письменника «Погасле світло» художник лише називає його Юрком, старшим сином Михайла Михайловича. І, як на мене, треба більше наголошувати на взаєминах Михайла Жука з письменником, портрет якого намалював у 1907, 1909 роках.

Наприкінці споминів Бугославська й каже: «Із Одеси отримала від М.І.Жука листа».

-А де ж цей лист художника?, - питаю схвильовано, нетерпляче.

- Треба буде пошукати.

То було ще в 1964-ому.

Не міг я не навідатися до О.Ф.Бугославської дещо згодом. Проте лист не знаходився. І тільки в 1966-ому я втратив усяку надію взяти його до рук, заглибитися в рядки кореспонденції щирого приятеля М.М.Коцюбинського.

Жаль... Кореспонденція ж засвідчувала, що ймовірно-таки існували якісь стосунки в трикутнику: Коцюбинський-Жук-П.І.Бугославський.

Петро Іванович рік згодом після смерті письменника, коли почалася Перша світова війна, 5 жовтня 1914-го, у Чернігівському Миколаївському єпархіальному домі прочитав науково-історичну лекцію «Боротьба слов'ян і німців». [13] І яка іронія долі: за деякими свідченнями, П.І.Бугославський в районі Суми-Ворожба наприкінці серпня 1941-го загинув від німецької бомби часів Другої світової війни [14].

Ірина Коцюбинська в книжці «Михаил Коцюбинский» відвела Ю.С.Дейш небагато рядків. Писала, що вона «...была образованным, серьезным человеком, любила литературу, много читала, знала иностранные языки». Можливо, їй би для нової книжки про батька для серії «Життя славетних» знадобилися б такі рядки із «Черниговских епархиальных известий» за 1893 рік: «25 октября скончалась после тяжелой и продолжительной болезни начальница женского епархиального училища Юлия Степановна Дейш» [15]. Проте не судилося...

...Із задуваного листа онука письменника Ю.Р.Коцюбинського від 31 березня 1970 р. почалося наше листування. А потім відбулася і особиста зустріч. Він виявився людиною чуйною, обов'язковою, щирою. Я б ще додав, що ніщо людське не було йому чуже. На той час моєю «однією, але полум'яною пристрастю» був К.Д.Ушинський. Це саме Юлій Романович вказав, що в «особистій бібліотеці М.М.Коцюбинського є праці Ушинського». Повідомив також, що ім'я Ушинського згадується в матеріалах Чернігівської архівної комісії, порадив звернутися до «гарного товариша», завідувача відділу фондів Чернігівського історичного музею Василя Івановича Мурашка. А вже в післямові одного з листів вельми порадував таким повідомленням: «Щойно перед відправкою цього листа до нас подзвонили з Чернігівського обласного архіву і повідомили, що в них є газета «Черниговская земская неделя» за 1914-1915 рр., де є багато статей про Ушинського».

І це справді виявилось так.

Коли науковою педагогічною бібліотекою ім. К.Д.Ушинського в Москві, Академією педагогічних наук СРСР готувався «Библиографический указатель трудов и литературы о жизни и деятельности 1848-1984» К.Д.Ушинського, то одна із укладачів видання, знаючи про мої ушинськознавчі розвідки, звернулася до мене. Я не тільки повідомив назви і місце друку своїх публікацій, але й вказав на цю чернігівську газету. Та дивна і незрозуміла річ. У бібліографічному покажчику, який побачив світ року 1985-го, ніяких вказівок на «Черниговскую земскую неделю» і авторів статей про Ушинського в ній не виявилось. Чи то проігнорували, чи то руки не дійшли...

Ото й понині повідомлене Ю.Р.Коцюбинським видання є джерелом цікавих свідчень по ушинськознавчій тематиці; джерелом, по суті, не вивченим.

Назву лише деякі факти.

У виданні 1915 року опубліковане повідомлення про вшанування в земському училищі с.Лави Сосницького повіту «гарячої прихильниці Ушинського» К.З.Сербінович з нагоди 40-річчя її педагогічної праці. Там же друкувалося звернення «К русскому учительству» від імені II Всеросійського учительського з'їзду ім. К.Д.Ушинського. А роком раніше, у березні, цьому зібранню вчителів, яке відбулося значно пізніше, з 30 грудня по 5 січня 1915 року в Петербурзі, чернігівська газета присвятила велику статтю за підписом «Учитель». З великим матеріалом «Памяти нашего знаменитого земляка К.Д.Ушинского» /таки вважали земляком! / виступила у двох номерах «Черниговской земской недели» /1914, №№ 21, 22/ невідома особа, яка сховалася за криптонімом «Е.Г.». А потім вона ж, уже після з'їзду, в січні 1915-го, розповіла про хід того зібрання, на якому, до речі, була присутня одна з дочок К.Д.Ушинського.

Юлій Коцюбинський /лист від 30 серпня 1972 р./ намагався допомогти мені в дешифруванні псевдоніму «Учитель»: «Переглянув свої архіви, порадився з місцевими краєзнавцями. Ніхто з нас не досліджував це питання. Можу лише сказати, що під псевдонімом «Учитель» свого часу виступали на Чернігівщині

Іван Коновал /Воронківський/, він дійсно довгий час вчителював, поки не заборонив йому царський уряд; та Олексій Глібов - син Леоніда Глібова, який співробітничав у цьому органі».

Для істориків педагогіки є широке поле для вивчення цього питання, поле нових пошуків і розвідок.

З тих років замислювався над зв'язкою Ушинський-Коцюбинський. Під час уже особистої зустрічі, пам'ятної розмови Юлій Романович наголосив, що Михайло Коцюбинський до імені, праць Ушинського відносився з особливою повагою, піететом. Я запитав, а скоріше, констатував: "Чомусь ніколи не зустрічав науково-педагогічних статей, розвідок про ставлення видатного письменника до славетного педагога".

Юлій Коцюбинський тільки розвів руками...

Отож і ця тема ще потребує дослідження. І її таки мусимо опрацювати! Довготривала мовчанка - це наша велика провина перед славними синами України.

Заповіт Ірини Михайлівни про необхідність постійного пошуку зв'язків Михайла Коцюбинського з людьми колишньої Чернігівської губернії, повернення їх імен із забуття? обговорювали з Юлієм Романовичем, який став директором літературно-меморіального музею М.Коцюбинського у 1989-ому, коли після багатьох десятиріч замовчування імені, приховування від читачів творів П.О.Куліша, на якого за тоталітарного режиму ідеологи пануючої системи накиннули ярлик українського буржуазного націоналістичного діяча, 170-річний ювілей автора «Чорної ради» відзначали у Чернігові /саме в літературно-меморіальному музеї М.Коцюбинського/, на Борзнянщині /Мотронівка, Оленівка/ біля могили Пантелеймона Куліша; в Києві, /Будинок вчителя/. І досі тримаються в пам'яті наші кроки на чолі з секретарем правління Спілки письменників України Олександром Глушком доріжками в саду М.М.Коцюбинського, численні, дбайливо вирощені, доглянуті квіти на клумбах, червонобокі яблука саду Коцюбинських.

...Листування з Ю.Р.Коцюбинським продовжувалося. Рядки з листів засвідчують його працю в пошануванні свого великого предка.

5 грудня 1989 року: «Звертаємось до Вас за допомогою, пам'ятаючи про Вашу згоду допомогти під час приїзду до Чернігова.

Недавно по телевізору йшов фільм «Друге «Я» за твором М.Коцюбинського «Коні не винні». Просимо студію виготовити копію. Дають згоду при умові, що ми дістанемо позитивну плівку ЦП-8 для фільму, який ітиме годину на екрані».

21 лютого 1990 року: «Дорогий друже! Оце тільки відгукнулася кіностудія ім.Довженка на наше запитання. Ми не знали, скільки метрів треба плівки для виготовлення двох кінофільмів.

Фото, які ви надіслали, ми одержали. Здається, що я раніше писав вам про це. Щиро вдячні за допомогу».

Згодом, оформивши в управлінні шосткинського заводу «Свема» надіслане із музею замовлення, отримав Ю.Р.Коцюбинський і потрібні метри кіноплівки.

...Наведені мною на початку статті слова І.М.Коцюбинської – «намагаюсь зібрати ще додаткові матеріали про нього /М.М.Коцюбинського. - **В.Т.**/ та його оточення»- стали покликанням, стимулом для праці Михайлини Коцюбинської. У 2002 році вона, як відповідальний редактор, випустила в світ чотиритомник «Листи до Михайла Коцюбинського» /Київ-Ніжин/, який присвятила світлій пам'яті Юлія Романовича Коцюбинського.

У виданні згадки про «машиніста на паротязі в Конотопі» Олександра Андрійовича Котькалова я не знайшов. Але скільки тут матеріалів про людей нашого краю, які перебували в стосунках з автором творів «Fata morgana», «Intermezzo», «Коні не винні», новел «Сміх», «Він іде!». Вони порадують серце не одного краєзнавця Сіверянщини!

Десь після 2 липня 1908 року писав із Кролевця до письменника Василь Андрієвський, дякував за турботу про нього, тобто влаштування на роботу в

Катеринодарському комітеті кураторства про народну тверезість /«посаді дуже радий»/. Таки щось підказувало мені /скоріш за все через листування з П.О.Кулішем/, що мусив таки мати Василь Трохимович зв'язок з нинішньою Сумщиною.

У другому томі вміщені листи до Михайла Коцюбинського уродженця м.Кролевця Олекси Грищенка /1883-1977/. У 1909 році, розпочавши шлях до світового визнання як талановитого пейзажиста, мистецтвознавця, письменника - есеїста, він писав до Коцюбинського із Москви, рідного Кролевця. Дякував за надіслану «привітну картку», сповіщав про місячне перебування в Батурині та його околицях, зокрема, в хуторі Мости / «Сумно вдарили мене руйновища. Рідко я стрічав таку прикру старовину. Гостро дикою пустокою тхне від цегляних рудих замків, обнесених злодійською ворожою рукою чоловіка. Парки Мазепи, а особливо Кочубєїв, мені вподобались своїм трагічним минулим» [16], бажав «знять Вашу лічність».

Деяко раніше, в 1903-1904 роках, листувався з Михайлом Коцюбинським український статистик Андрій Лихнякевич. Йшли його листи до письменника із Кролевця, Кулішевого Воронежа, Глухова, які у виданні Михайлини Коцюбинської публікуються вперше. Листи ж Михайла Коцюбинського до нього не відомі. А певно, ж були. Бо 16/29 січня 1903 року він докоряв із Кролевця: «Щось Ви ніби забули за мене – нічого не хочете відписувати». Бо 21 липня того ж року вже із містечка Воронеж дякував Михайлу Михайловичу за надіслані 200 карбованців. В основному в листах обговорювалися питання, які стосувалися їхньої спільної роботи у Чернігівському земському статистичному бюро. Коли ж А.Лихнякевич з 1 липня 1904 року перебрався, закінчивши роботу в Кролевці, до Глухова, то жалівся: «...не можна ніяк здобути помешкання в Глухові для сім'ї: страшенно дорого., сім'я мусить зоставатися у Буді...і я зо два тижні /по неділям/ навідуюсь туди. Стою я поки що в гостиниці» [17].

Вважається, що Буда – це сучасне містечко Середина-Буда, районний центр Сумської області.

У листі А.Лихнякевича з Воронежа /1903, 3 серпня/ цікава згадка про Балику, рекомендація йому регістратора, який виявився зовсім непридатним до справи. Балика – це Андрій Балика, чернігівський земський діяч, автор «Бібліографічного покажчика писаннів П.Куліша», який зайняв місце на сторінках 245-276 альманаху на згадку про П.Куліша «Дубове листя», а упорядниками були разом з М.Коцюбинським М.Чернявський та Б.Грінченко.

Така ж доля спіткала листування Михайла Коцюбинського з українським економістом, земським статистиком і письменником Тихоном Осадчим /1866-1945/. Якщо листи останнього у виданні Михайлини Коцюбинської публікуються /вперше!/, то листи Михайла Михайловича невідомі. 21 грудня 1910 р. /3 січня 1911-го/ із с.Гирівка Конотопського повіту Тихон Іванович висловив слушну думку: «Читав про випуск у світ по-російськи Ваших творів - діло добре, тільки фірма «Знание» вже не популярна. Краще було б їх видати в Універсальній бібліотеці – ото була б добра популяризація української творчості» [18].

Невдовзі, 28 січня /10 лютого/ 1911 р., передає Коцюбинському привітання від дружини Ганни Олександрівни Лазаревської і її запитання: «Чи ще жива ваша «Просвіта»?». У березні того ж року повертає письменнику надіслані йому книжки, які «бажав одібрати» ще в грудні 1910-го. Серед них, зрозуміло, були видання його фаху, заняті «Чи краще жилося нашому народові сто років першо» українського статистика, земського діяча О.Шликевича, брошура Дядиченка «Увіз і вивіз Чернігівської губернії» /Чернігів/.

З цього куточка Сіверянщини писали до вже добре знаного письменника і отримували відповідь початкуючі літератори. 31 березня /13 квітня/ 1903 року дякувала з Новгорода-Сіверського за «щиру раду» В.Тхорина: «Вірші мої, коли пригодні хоч до чого-небудь, друкуйте і справляйте, як знаєте...Щодо псевдоніма, то «Українська пташка» мені самій не до вподоби [19]. Цікаво: псевдонім

«Українець» /загляньте до «Словника українських псевдонімів» О.І.Дея/ взяло майже 20 осіб /серед них Павло Грабовський, Михайло Драгоманов, Олександр Кониський, Олександр Русов, а Агатагел Кримський до цього слова ще додав - «житель»/. Лесею Українкою назвала себе Лариса Косач /Квітка/. «Українська пташка» за порадою Михайла Коцюбинського таки не вилетіла в літературний світ.

Деякі вірші В.Тхорини /гадають, що це уродженка Новгород-Сіверського/ за рекомендацією М.Коцюбинського були надруковані в «Альманасі молодих українських письменників». Серед них і такий – «Я вільная пташка, я квітка долини».

...На початку 1901 року, в січні, на Сіверянщину із Бахмутського повіту Катеринославської губернії майбутнього відомого письменника Миколу Чернявського /1868 - репресований 1938/ на посаду статистика покликав папірець губернської земської управи, на якому під титлом «діловод» стояв підпис «М.Коцюбинський». Довелося Миколі Федоровичу, як і шойно згаданому Андрію Лихнякевичу, попрацювати у Воронежі, Глухові. Про свою роботу на батьківщині П.Куліша до найменших подробиць розповів сам Чернявський у спогадах про Михайла Коцюбинського «Червона лілея»: «В кінці 1902 року, в великі холоди й завії, жив я в містечку Воронежі. В тому славетному Воронежі, куди з Чернігова «вояжировал» один з героїв комедії Квітки-Основ'яненка. Робив я статистичний опис цього містечка. Було у мене кілька реєстраторів, що ходили по дворах і обміряли землю й будинки. Покинувши Чернігів і в ньому теплу, суху й світлу квартиру, жила зо мною й моя сім'я. Ховались ми від лютих морозів в необмазаній, з одинарними вікнами хатині воронезького мешканця Миколаєнка. Бідували страшенно. Велику кімнату покинули, бо там уже не можна було жити. Тіснились у невеличкій кімнатці без вікон. Вікно в її заміняли скляні двері на двір, на ганок. Роботі не було ще видно й краю. Сніги позаносили двори й городи, і не можна було знайти певних меж для обміру. Реєстратори або лазили по снігу й мерзли дарма-даром, або сиділи з таким само поспіхом для статистичної справи по хатах.

Я нервувався. Писав до Чернігова в статистичне бюро про стан речей. На відповідь – ні звуку» [20].

Перебування у Воронежі та Глухові доповнює перегляд його творів. У містечку ним було написано вірш «Ратай» /1902/ з позначкою «Воронеж»

*Сумне, холодне і мутне,
Повисло небо над ланами,
І олив'яними очами
Глядить на землю й не зморгне...*

Глухів, в якому письменник жив «аж чотири довгих місяці», з початку серпня до грудня 1901 року, надихнув Чернявського на створення творів «Мрія», «Став Скоропадського», «Скоро, скоро запакую...», «Філодендрон», що увійшли до циклу «По землях Сіверянських» [21].

Усе це більш-менш відоме читачам. Вміщені ж до видання 2002 року «Листи до Михайла Коцюбинського» Чернявського значно розширюють і поглиблюють наші знання про цей глухівський період життя і творчості поета-патріота, сподвижника М.Коцюбинського.

9/22/ листопада 1901 року він сповіщає свою адресу – «Глухів, номера Крюкова», запитує, як тепер «обстоять» наші статистичні справи, як «почуває себе наш альманах». Із містечка Вороніж /8/21 жовтня 1902 р./ продовжує розмову про майбутню збірку на пошану пам'яті П.О.Куліша: «Борис Дмитрович /Грінченко. – **В.Т.**/ написав мені про дозвіл нашого альманаху. Я згоджуюсь до тієї думки, що краще його друкувати у Києві, у друкарні Барського. От і мою збірку там друковано скоро і гарно. У Чернігові так ніколи не можна надрукувати – нема путящих ні паперу, ні черенків, ні рук» [22]. Обговорює думку про назву альманаху, портрет Куліша і, звичайно ж, не може не описати стан своєї статистичної справи: «Тепер у мене 5, а скоро буде 4 або 3 /реєстраторів/. Сидимо у багні, у самому

натуральному. По вулицях ходити не можна – лазимо городами. Регістратори не можуть собі найти квартири. Я уже на третю перебрався з сім'єю. Лихо!

В Херсоні управа представила мене на утвердження губернаторові. Як затвердить, - кину і Вороніж, і Вас...Бо змучився я, самі знаєте» [23].

Невдовзі так і сталося. Закінчилося його нетривале перебування на Сіверянщині. Та скільки сивий літописний Чернігів, Глухів, Батурич та деякі містечка, люди наддеснянського краю /в першу чергу Михайло Коцюбинський/ дали йому наснаги, тем і образів для творчості! Скільки всотав у себе чудових народно-поетичних творів, якими з давніх-давен була багата Сіверянщина, і які дали йому можливість вигукнути:

*Єсть багато у серці моєму пісень,
Що осіли там роєм співучим... [24]*

Прикметно, що написана ця поезія саме в рік від'їзду з Сіверянщини. Виникає запитання: чи можна публікацію листів до Михайла Коцюбинського, зроблену під редакцією Михайлини Коцюбинської, вважати останнім словом про зв'язки письменника з людьми Сіверянщини, взагалі усієї України? Хочеться вірити, що велике творче життя М.М.Коцюбинського, яке висвітлювали Ірина Михайлівна, Юлій Романович, Михайлина Коцюбинські, буде відтворене, донесене до читачів також в інших працях. І цим продовжиться написання історії. А вона, як сказав ще французький історик Жюль Мішле /1798-1874/, є «воскрешенням», відновленням у пам'яті.

Джерела та література:

1. Спогади про Михайла Коцюбинського. - Вид. 2-е. - К.: Дніпро. - 1989. - С. 143.
2. Архів автора статті.
3. Спогади про Михайла Коцюбинського. - Вид. 2-е. - К.: Дніпро. - 1989. - С. 144-145.
4. Найда Г. Михайло Коцюбинський на Сумщині // Ленінська правда. - Суми. - 1964. - 16 вересня; Гончаревський Ю. М.М. Коцюбинський і Конотопщина // Радянський прапор. - Конотоп. 1964. - 13 листопада; Рябенко Іван. М.М. Коцюбинський / Літературна біографія Конотопщини // Радянський прапор. - Конотоп. - 1967. - 5 та 12 квітня; Терлецький В. До питання про Глухівську «Просвіту» // Глухівщина - 1994. - 10 грудня.
5. Терлецький В. Кохані славетних. - Глухів. - 2006. - С. 83.
6. Українська література. - 1943. - Кн. 3-4. - С. 136.
7. Радянське літературознавство. - 1989. - № 7. - С. 4.
8. Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження. - Львів-Нью-Йорк. - Видавництво М.П.Коць, - 2000. - С. 372.
9. Чернявський Микола. - Твори в двох томах. - К.: Дніпро. - 1966. - Т. 2 - С. 506.
10. Вера и жизнь. - 1916. - №№19-20, 21-22.
11. Коцюбинський Михайло. Твори в семи томах. Т. 4. - К.: 1975. - С. 90.
12. Черниговские епархиальные известия - 1911. - С. 44; Вера и жизнь. - 1912. - С. 240.
13. Вера и жизнь. - 1914 - №21. - С. 115.
14. Андреев Николай. Богуславский Петр Иванович /1873-1941/ Советское Полесье-Шостка.-1995. - 28 жовтня.
15. Черниговские епархиальные известия-1893. - С. 526.
16. Листи до Михайла Коцюбинського. - Т. 2. - Ніжин. - 2002. - С. 50-51.
17. Там само. - Т. 3. - Ніжин. - 2002. - С. 250.
18. Там само. - Т. 4. - Ніжин. - 2003. - С. 28-29.
19. Там само. - Т. 4. - Ніжин. - 2003. - С. 185.
20. Чернявський Микола. Твори в двох томах. - Т. 2. - К.: Дніпро.- 1966. - С. 501.
21. Терлецький В. Співець України // Глухівщина. - 1993. - 7 квітня; Терлецький Віктор. «Вдивись у далечинь...»/ До 125-річчя від дня народження М.Чернявського / - Червоний промінь. - Суми. - 1993. - 11 вересня; Ковальчук Генріх, Терлецький Віктор. Використання літературно-краєзнавчого матеріалу на уроках української літератури та в позаурочний час // Українська література в загальноосвітній школі. - 1999. - № 5. - С. 34-38.
22. Листи до Михайла Коцюбинського. - Т. 4 - Ніжин. - 2003. - С. 269.
23. Там само. - С. 270.
24. Чернявський Микола. Твори в двох томах. - Т.1. - К.: Дніпро. - 1966. - С. 281.